

13.00.00 – ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРДА КАСБИЙ-ОПЕРАТИВ ТАФАККУРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ДИДАКТИК ИМКОНИАТЛАРИ

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.8.08.016>

Курбанова Гулноз Негматовна

*БухДТИ педагогика, психология ва тиллар кафедраси мудири, н.ф.д
(Dsc)*

Аннотация: мақола таълим жараёнида бўлажак мутахассислар касбий-оператив тафаккурини ривожлантиришнинг дидактик имкониятларини ўрганишга бағишланган бўлиб, касбий-оператив тафаккурни ривожлантиришнинг педагогик-психологик хусусиятлари мазмуни ва моҳияти замонавий концепциялар асосида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: тафаккур, касб, оператив, мулоқот, бўлажак ўқитувчи, зарурат, ривожланиш, вазифа, вазият, ечим.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОПЕРАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Курбанова Гулноз Негматовна

Заведующий кафедрой педагогики, психологии и языков д.п.н (Dsc)

Аннотация: Статья посвящена изучению дидактических возможностей развития профессионально-оперативного мышления будущих специалистов в образовательном процессе. В статье анализируются содержание и сущность педагогико-психологических особенностей развития профессионально-оперативного мышления на основе современных педагогических концепций.

Ключевые слова: мышление, профессия, оперативник, общение, будущий учитель, необходимость, развитие, задача, ситуация, решение.

DIDACTIC OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL AND OPERATIONAL THINKING IN FUTURE TEACHERS

Kurbanova Gulnoz Negmatovna

Head of the Department of Pedagogy, Psychology and Languages (Dsc)

Resume: The article is devoted to the study of didactic opportunities for the development of professional and operational thinking of future specialists in the educational process. The article analyzes the content and essence of the pedagogical and psychological features of the development of professional and operational thinking on the basis of modern pedagogical concepts.

Key words: thinking, profession, operative, communication, future

teacher, necessity, development, task, situation, solution.

Кириш. Мамлакатимизда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар ва ўзгаришлар даврида алоҳида эътибор бўлажак ўқитувчиларни тайёрлашга қаратилиб, ўз навбатида улар ўқувчи ёшлар шахсини шакллантириш, дунёқарашини кенгайтириш ҳамда ижодий имкониятларини рўёбга чиқаришга масъул ҳисобланадилар.

Олий таълим муассасалари замонавий талабалари касбий тафаккурини ривожлантириш муаммосининг долзарблиги шундаки, бўлажак ўқитувчининг тафаккури мураккаб ички психологик фаолият сифатида унинг келажакдаги касбий етуқлигини белгилайдиган мезон бўлиб хизмат қилиши лозим.

Замонавий таълим муассасаси бу авваламбор талабалар ўқув-билув фаолиятининг самарадорлигини таъминлайдиган, шахсининг индивидуал-психологикхусусиятлари ҳамда қобилият ва истеъдодларини ривожлантирадиган мустақил ижодий тафаккур мактаби ҳисобланади.

Адабиётлар таҳлили. Кўпгина олимлар (В. С. Ильина, Н. В. Кузьмина, Ю. Н. Кулноткин, Г. С. Сухобская, Л. А. Регуш, В. А. Слостёнин, О. Розиков, Б. Р. Адизов ва бошқ.) фикрича замонавий олий таълимнинг салбий томонларидан бири унда ижодий ҳамда касбий тафаккур ўрнига вербал-мантикий тафаккурни ривожлантириш устувор вазифа сифатида эътироф этилади.

Ўқитувчининг касбий тафаккурини ривожлантириш муаммоси амалий тафаккурни тадқиқ этиш доирасида амалга оширилади.

Муаммо бўйича дастлабки тадқиқотлар Е. Н. Торндайк, В. Келлер, К. Бюлер, К. Кофка, Н. А. Ругер, М. Я. Басов, С. Л. Рубинштейн томонидан амалга оширилган илмий ишларда ўз аксини топган. Номлари келтирилган олимлар касбий тафаккурни намоён бўлишини амалий фаолият нуқтаи назардан ўрганган бўлсалар, С. Л. Рубинштейн биринчилардан бўлиб касбий тафаккурнинг: синчковлик асосида кузатувчанлик, маълум муаммоли вазиятларда ўзига хос ва ягона қарор қабул қила олиш, қисқа вақтда тафаккур қилишдан амалий фаолиятга ўтиш каби ўзига хос хусусиятларини ажратиб кўрсатади.

Ўз навбатида амалий тафаккур муаммоси тадқиқотчилар томонидан яқин вақтлардан бошлабгина ўргана бошланди. Ғарб психологиясида амалий фаолиятга йўналтирилган тафаккур: элементар, ноижодий ҳисобланиб, назарий тафаккурга нисбатан иккиламчи шакл сифатида қараб келинган. Шу нуқтаи назардан турли касбларда тафаккурнинг мураккаб шакллари ҳамда кўргазмали-фаолиятли компонентлари намоён бўлиши мумкин эмас деб ҳисобланган.

Амалий тафаккур муаммоси рус олимлари Ф. Н. Гоноболин, Н. В. Кузьмина ҳамда Б. М. Теплов тадқиқотларида бир мунча ўз ечимини топди. Чунончи Б. М. Теплов амалий тафаккур, яхлит тафаккур механизмлари (анализ, синтез, таққослаш, тизимлаштириш, абстракция ва аниқлаштириш) нинг бирлиги асосида намоён бўлади ҳамда у тафаккур фаолиятининг алоҳида шакли ҳисобланиб, унинг ўзига

хослиги амалий фаолиятда инсон томонидан у ёки бу вазифаларни ечимини топишга қаратилади деб ҳисоблайди. “Инсон интеллекти ва тафаккур механизмлари ягона, аммо тафаккур шакллари ҳар хил, чунки у ёки бу ҳолатда инсон ақли томонидан ечимини топиши керак бўлган вазифалар ҳар хилдир”

Асосий қисм. Амалий ақл амалий фаолиятнинг таркибий қисми сифатида хусусий ва аниқ вазифаларнинг мақсадини амалга оширишга қаратилган бўлади. Касбан етук-амалиётчи ақли ушбу вазифаларни доимий равишда излайди ва ечимини топишга ҳаракат қилади. Ўз навбатида ўқитувчи ҳам доимий равишда ўз фаолиятида ахборотни йиғиш ва қайта ишлаш, таҳлил қилиш, умумлаштириш каби касбий вазифаларни излайди ва ечишга ҳаракат қилади.

Ечим натижаси- амалга оширишга тайёр бўлган ҳаракат режалари ҳисобланади. Ўқитувчи ақли доимий равишда режалаштириш билан банд бўлади. Шу сабабли режалар оддийлиги, аниқлиги билан ажралиб туриб, амалга ошириб бўлмайдиган, кенг кўламли ва узок муддатлиги бўлмаслиги лозим. Улар тирик организмга ўхшаган ҳолда ҳар дақиқа ва вақти-вақти билан ўзгарувчан ва янгиланадиган, шу сабабли ишчанлиги ва ҳаётчанлигини сақлаб билиши билан ажралиб туриши керак.

Ўқитувчи тафаккури мураккаб ҳамда тизимли билимларга асосланади ва касбий нуқтаи назардан бу билимлар таркибига қуйидагилар киради :

- Жамият тараққиётининг ҳар бир босқичида таълим муассасалари ривожланишини белгилайдиган давлат таълим стандартларини билиши;
- Барча фанларнинг методологик асосини ташкил этувчи назарий концепциялар мазмунини тушуниши ва билиши;
- Таълим-тарбия жараёнининг назарий асосларини билиши;
- Таълим-тарбия жараёнининг методологик ҳамда педагогик-психологик асосларини билиши;
- Таҳсил олувчиларнинг анатомио-физиологик, ёш ҳамда психологик хусусиятларини билиши;
- Таълим-тарбия жараёнининг моҳияти, мазмуни, ўқувчилар фаолиятини бошқариш шакллари, методлари ва усулларини билиши ;
- Мутахассислик фанини билиши;
- Мутахассислик фанини ўқитиш методикасини билиши;
- Ўзи ва ўқувчилар иш фаолияти натижаларини ҳисобга олиш ва таҳлил қилиш методикаси ва методларини билиши;
- Таълим ва тарбия жараёнига замонавий инновациялар, педагогик ҳамда ахборот технологияларини қўллаш олиши.

Ўқитувчи касбий фаолиятида оператив тафаккур алоҳида аҳамиятга эга.

Замонавий адабиётлар ва фанда “Оператив” атамаси 3 маънода келади:

- 1) турли операциялардан ташкил топган фаолият;
- 2) тез амалга ошадиган фаолият;
- 3) опера (лот.) - меҳнат, яъни оператив тафаккур дегенда, меҳнат

фаолиятига йўналтирилган тафаккур деб тушуниш лозим.

Оператив тафаккур деганда амалий масалаларни, жумладан бошқариш масалаларини ҳал қилишнинг шундай жараёни тушуниладики, бунинг натижасида қўйилган масаланинг ҳал қилинишини таъминлайдиган ҳаракатларнинг (операцияларнинг) тахмин қилинаётган жамланмасининг субъектив модели шаклланади.

Рус олими В.Н.Пушкин “Қатта тизимларда оператив тафаккур”, немис тадқиқотчиси Дитрих Дернер “Муваффақиятсизлик мантиқи” асарларида оператив тафаккурнинг инсон фаолиятидаги таъсири, унинг амалга ошиш жараёни, механизмлари тўғрисида фикр юритиб, турли вазиятларда унинг намоён бўлишини экспериментал тадқиқ этишган.

Ҳақиқатдан ҳам ўқитувчининг меҳнат фаолияти уни тез ҳамда самарали ташкил этиш ва амалга оширишга юқори талаблар қўйилиши билан характерланади. Ўқитувчининг оператив тафаккури тизим бошқарувчиси сифатида: режалаштириш, тадбирларни ишлаб чиқиш ва бошқариш, педагогик жараёнда юзага келадиган кескин вазиятларни бартараф этиш бўйича вазифаларни амалга ошириш операцияларидан иборат бўлади.

Бу операцияларни амалга оширишда оператив тафаккур вазифалари хизмат қилиб, педагог ва психолог олимлар томонидан қуйидагича талқин қилинган:

ОПЕРАТИВ ТАФАККУР ВАЗИФАЛАРИ

МУАЛЛИФЛАР	ВАЗИФАЛАР	ТАФАККУР ДАРАЖАСИ
Ю.Н.Кулюткин (1990)	англаш-билиш	Етакчи ғоялар даражаси
	рефлексив	Схемаларни амалга ошириш
	бошқарув	Конструкциялар тузиш
И.Я.Лернер (1985)	методологик	Стратегик даража
Б.Т.Лихачев (1990)	рефлексив	Схемаларни амалга ошириш
	бошқарув	Схемаларни амалга ошириш
	башоратловчи	Конструкциялар тузиш
А.Б.Орлов (1986)	рефлексив	Конструкциялар тузиш
	бошқарувчи	Конструкциялар тузиш
Баротов Ш.Р. (2012)	методологик	Стратегик даража
	англаш-билиш	Оператив даража
	башоратловчи	Тактик даража
Курбанова Г.Н. (2021)	тушунтирувчи	Назарий тафаккур
	ташхисловчи	Илмий-амалий тафаккур
	лойиҳаловчи	Ижодий тафаккур
	педагогик	Ижодий тафаккур

1-жадвал. Оператив тафаккур вазифалари

Ҳар бир вазифани амалга ошириш механизми куйидаги жадвалда ўз аксини топган:

ТАФАККУР ВАЗИФАЛАРИ	МОҲИЯТИ
АНГЛАШ-БИЛИШ	Педагогик-психологик категориялар моҳиятини англаш ва тушуниш; Ақл маҳсулдорлиги; Тафаккур операциялари шаклланганлиги; Маълумотларни тез таҳлил қилиш; Мураккаб ҳамда қарама-қарши ходисалар моҳиятини тушуниш.
ЭМПАТИК	Адекват перцепция; Билиш фаолиятидаги муваффақиятларга эришишга кўмаклашиш; Қадриятли ёндашув.
МЕТОДОЛОГИК	Касбий фаолиятнинг умумий ҳолати Таълим жараёни концепциясининг шаклланганлиги.
БАШОРАТЛОВЧИ	Мақсадни англаш; Башоратлаш, лойиҳалаш; Таълим жараёнини моделлаштириш.
РЕФЛЕКСИВ	Мақсадни тушуниш; Фаолиятга мотивация; Таҳлилга интилиш; Ўз-ўзини танқидий баҳолаш; Мукамалликка интилиш
БОШҚАРУВЧИ	Фаолиятнинг мақсадли йўналганлиги; Эмоционал-иродавий ҳолатнинг шаклланганлиги; Масалалар таҳлили учун ижобий муҳит яратиш; Таълим жараёнини бошқариш бўйича кўникмаларни ҳосил бўлиши.

2-жадвал. Касбий тафаккур вазифалари моҳияти.

Шу ўринда педагогик жараёнда юзага келадиган кескин вазиятларни бартараф этиш бўйича вазифаларни ечишга эътиборимизни қаратсак. Муаммоли масалалар ижодий характерга эга бўлади. Уларни ечиш учун стандарт алгоритм мавжуд эмас. Уларни ечиш учун оператив тафаккур зарур бўлади. Ўқитувчи меҳнат фаолиятида шундай вазиятлар юзага келиши мумкинки, биринчидан педагогик жараёнда режалаштирилган ва амалдаги ҳолат ўртасида номувофиқлик келиб чиқиши, иккинчидан ўқитувчида бу номувофиқликни бартараф этиш бўйича аниқ режа ва

тасаввур ҳамда фаолият усулининг йўқлиги кузатилади. Бу вазиятда 2 хил вариант юзага келади:

о Биринчидан ўқитувчида ечим усули йўқ. Чунки бу вазиятни у ҳозирги кунга қадар шахсий тажрибасида учратмаган ва йўриқномаларда ечим тўғрисида ахборот йўқ;

о Иккинчидан бундай вазият илгари учрамаганига қарамасдан ўқитувчи тасарруфида алоҳида бартараф этиш усуллари мавжуд бўлиб, уларнинг ўзаро уйғунликда қўлланиши вазифа ечиш имкониятини беради.

Шу сабабдан таълим муассасаларидаги амалий муаммолар билан ишлаб чиқилган назарий ишланмалар ўртасидаги номувофикликларни бартараф этиш масаласи долзарб педагогик муаммо ҳисобланади. Бу эса ўз навбатида педагогик-психологик вазифаларни ечишда бўлажак ўқитувчиларнинг касбий-оператив тафаккурини ривожлантиришга эътибор қаратилиши лозимлиги эҳтиёжини келтириб чиқаради.

Тажриба-синов ишлари кўрсатишича, талабаларнинг касбий-оператив тафаккури хотира, диққат, олий нерв фаолияти, сенсомотор реакциялар каби психик хусусиятлар билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Бу эса ўрганилаётган ҳодисанинг инсон ривожланиши учун зарур бўлган ижтимоий-биологик хусусиятини исботлайди.

Бизнинг фикримизча, талабаларнинг касбий-оператив тафаккурининг ривожланиши, бўлажак ўқитувчилар шахси хусусиятларини намоён қиладиган 3 босқичда амалга ошади.

Биринчи босқичда гуманитар, табиий-илмий ҳамда махсус фанлар блокидан тегишли билим, кўникма ва малакалар фонди шаклланади.

Иккинчи босқичда шакллаган билимлар фондиди назорат қилиш ва ундан фойдаланиш коэффициенти кўтарилади. Яъни талабалар томонидан ўзлаштирилган билимлар, кўникма ва малакалар педагогик-психологик вазифаларни ечиш имкониятини беради.

Касбий-оператив тафаккурни ривожлантиришнинг учинчи босқичида талабалар олдига “махсус” қийинчилик даражаларига эга бўлган вазиятлар асосида вазифалар кўйилиб, улардан касбий-оператив тафаккурни қўллаган ҳолда адекват, тез ва рационал ечимларни топиш вазифаси кўйилади.

Ҳозирги кунда оператив тафаккурни экспериментал тадқиқ этишнинг бир қатор усуллари ишлаб чиқилган. Уларнинг асосийлари кўйидагилардир:

- ўрганилаётган субъектга мантиқий вазифа таклиф этилиб, уни ечиш жараёнида олдиндан қандай қилиб фикр юритганликларини оғзаки тарзда кетма-кет ифодалаш тавсия этилади;

- вазифани ечиш жараёнида субъектнинг кўз ҳаракатлари кузатиб борилади. Ҳар қайси вазифаларни ечиш жараёнида интеллектнинг намоён бўлиши кўз ифодаларида ўз аксини топади. Кўз ҳаракатларини электроокулография (ЭОГ) методлари билан аниқлаш мумкин.

- оператив тафаккурнинг характери ва самарадорлиги вазифанинг сифати (вазифани бажариш вақти, хатолар миқдори ва х.к.з) ни

белгиловчи микдор кўрсаткичлари билан аниқланади.

- оператив тафаккур қонуниятларини компьютер дастурлари ва тизимлари орқали тадқиқ қилиш мумкин.

Юқоридаги методлар миянинг таҳлилий фаолиятини тадқиқ қилиш имкониятини бериб, вазифаларни ечиш жараёнида юзага келадиган қийинчиликларни бартараф этиш имкониятини беради.

Хулоса. Касбий-оператив тафаккурни ривожлантириш бўлажак ўқитувчиларда турли хил вазиятларда турли хил педагогик-психологик вазифаларни ечиш имкониятини бериб, улар онгида шаклланган билим, кўникма ва малакаларни тез вақт ичида хотирада тиклаб, самарали натижаларга эришиш имкониятини беради. Касбий-оператив тафаккурни ривожлантириш орқали бўлажак ўқитувчиларда реал педагогик жараёнда юз берадиган муаммоли вазиятлар, стресс ҳолатларининг олдини олиш, вақт танқислиги ҳамда замонавий ўқувчиларнинг интеллектини ривожлантириш имконияти ҳосил қилинади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов Б.Х., Каландаров А.Д. Онг ва руҳият фалсафаси.-Бухоро: Дурдона,-624 б.

2. Мышление учителя: Личностные механизмы и понятийный аппарат / Под ред. Ю. Н. Кулюткина, Г. С. Сухобской. М.: Педагогика, 1990. 104 с.

3. Рубинштейн С.Л. Принципы детерминизма и психологическая теория мышления. М.: Наука, 1959. - 203с.

4. Теплов, Б.М.Практическое мышление / Б.М. Теплов. – Москва // Психология мышления : хрестоматия / – Издание 2-е, переработанное и дополненное. – Москва : АСТ :Астрель, 2008. – С.224.

5. Ғозиев Э. Шахс психологияси ва касб танлаш. Т., 1987.

6. Курбанова Г.Н.Педагогик мулоқот воситасида талабалар касбий тафаккурини ривожлантириш Монография.”Дурдона”, Бухоро-2021.

7. .Kurbanova G.N. Pedagogical and psychological bases on developing students’ professional thinking in medical pedagogical education. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Issue 06, 2020. 3059-3067

8. Kurbanova G.N. The role of ancestral heritage in the development of professional thinking of future professionals International Scientific Journal

9. Theoretical & Applied Science p-ISSN: 2308-4944 (print) e-ISSN: 2409-0085 (online) Year: 2020 Issue: 01 Volume: 81 Published: 30.01.2020 <http://T-Science.org> . SOI: 1.1/TAS DOI: 10.15863

10. Курбанова Г.Н. Развитие профессионального и оперативного мышления будущих специалистов в образовательном процессе. Neurodynamics журнал клинической психологии и психиатрии// Т.2 №8.2020, 50-56.ISSN 2658-.7955 Адрес: <https://smu.psychiatr.ru/neurodynamics>